

ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА, НАУЧНАТА И ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА ПРОФ. ДИМИТЪР МИШАЙКОВ

Пенчо Пенчев¹

e-mail: p.penchев@unwe.bg

Резюме

Статията представя интелектуалния, академичния и политическия път на проф. Димитър Иванов Мишайков (1883 – 1945) – значима, но недостатъчно изследвана фигура от българската стопанска и обществена история. Разгледани са неговото образование и научна дейност, приносът му към развитието на икономическото образование и статистиката, както и участието му в политическия живот и в изработването на ключови икономически политики през междувоенния период. Акцент е поставен върху съчетаването на икономическа теория и практическа държавническа дейност в контекста на първия български капитализъм.

Ключови думи: Димитър Мишайков, икономическа мисъл, политическа икономия, стопанска политика, междувоенна България

JEL: B31

Увод

Димитър Иванов Мишайков (1883 – 1945 г.) е сред забележителните, но относително слабо познати, фигури от българската интелектуална история. Той е роден в гр. Пазарджик, но родът му произхожда от село Пътеле (днес в област Западна Македония на република Гърция). Образованието и професионалните му постижения отразяват както трудностите, така и новите възможности на българската интелигенция след Освобождението (1879 г.). Настоящото изложение е кратък обзор на важни моменти от неговия живот, научна и политическа дейност.

Академичен път, научна дейност и институционално участие

Д. Мишайков завършва класическа гимназия в столицата, а по-късно и право в Софийския университет. След това между 1904 и 1907 г. специализира статистика в Мюнхен и Берлин. Докато учи в Германия се запознава и става близък с бъдещия министър-председател Александър Цанков (Цанков, б.г.: 2021) и това в някаква степен предопределя политическата и лич-

¹ Професор, д.н., катедра „Политическа икономия“, УНСС, ORCID: 0000-0001-7542-1625

на близост между двамата през следващите години. Още в първите години след завръщането си в България Мишайков показва силен характер и принципност. Той се завръща в страната в разгара на известната университетска криза от 1907 г. Мишайков е поканен от тогавашното правителство да стане професор в университета, като замести старите, уволнени от властта професори. Въпреки изкусителното предложение, което, поне на пръв поглед, дава възможност за бърза кариера, Д. Мишайков отказва (Цанков, б.г.: 49). Това не е просто младежка незрялост, а достойнство, което запазва до края на годините си. Към края на житейския си път, през пролетта на 1943 г., Мишайков отказва да заеме позицията Върховен комисар на военновременното стопанство (Филов, 1986, с. 537).

Той работи като началник на отдел в Главна дирекция на статистиката, по-късно става и преподавател в Софийския университет, като между 1919 и 1922 г. е декан на Юридическия факултет. В продължение на 20 години е титуляр на катедрата по теоретична статистика там. Мишайков е член и активен участник в дейността на Българското икономическо дружество – организация, която издава най-доброто за времето си специализирано икономическо списание и по различни начини взема отношение по теми свързани със стопанската политика и цялостното икономическо развитие на страната. В реферат на Мишайков, четен пред членове на дружеството през февруари 1941 г., той отбелязва намаляването на раждаемостта в страната и е сред първите български учени, които обръщат сериозно внимание на този проблем (Стоянов, 2020, с. 573). През същата година Мишайков става редовен член на Българската академия на науките. Академичната реч, която произнася, като нов член на БАН е с любопитното заглавие „Закон и вероятност“ (Филов, 1986, с. 400).

Политическа ангажираност и участие в управлението на държавата

Обществената ангажираност на Д. Мишайков не се ограничава със спокойния академичен живот на университетски преподавател. В годините на Първата световна война той участва в научна експедиция за проучване на „новите“ земи, които след нейния неуспешен за страната край са загубени. През 1919 г. е привлечен като експерт в българската делегация по преговорите за мир (Муравиев, 1992, с. 62-63), които завършват с националната катастрофа на Ньойския мирен договор. Заедно с философа Д. Михалчев, Мишайков е автор на българския мемоар за положението в Тракия (Ганев, 2005, с. 17).

Мишайков е активен участник в политическия живот на страната като основател на опозиционната организация Народен сговор, която след преврата от 9 юни 1923 г. се трансформира в Демократически сговор и от опо-

зиционна става управляваща. Още докато е в опозиция на популисткия БЗНС Мишайков публикува интересна статия във вестник „Слово“, в която изразява становището си за същността на истинското демократично управление. Той пише, че в условията на истинска демокрация „народа не избира за депутати и министри лица, които ще бъдат робски изпълнители на котерийни и локални желания и интереси и за които волята на едни или други избиратели ще бъде закон по-важен от основните закони на страната“. Ако народът не е в състояние да избере най-честните и най-способните си представители в управлението, то тогава се опорочава самата демокрация. Статията е остра критика към необуздания популизъм, който развъртава политическия морал и учи хората само да искат от държавата. От тази гледна точка авторът подчертава значението и отговорността на политическите партии, които имат необходимост от превъзпитание, за да се избегнат посочените принципни недостатъци.

След преврата от 9 юни 1923 г. и последвалите избори за парламент Мишайков става депутат от мнозинството. За малко повече от година, през 1930 – 1931 г. е министър на търговията, промишлеността и труда в кабинет с министър-председател Андрей Ляпчев, а по време на безпартийните режими, установени след 19-майския преврат 1934 г. за кратко е министър на народната просвета.

Първото министерстване на Мишайков съвпада частично с началото на Голямата депресия в България. Правителството взема и прилага трудното решение с оглед намаляване на държавните разходи да се намалят заплатите на държавните чиновници. Обществената реакция на подобно действие показва някои интересни и трудни за предвиждане мотиви. Държавните чиновници по начало са недолюбвани от голяма част от българите и заплатите им често са обект на критика. Решението да се намалят заплатите им обаче предизвиква безпокойство сред наемните работници от евентуална верижна реакция. През януари 1931 г. Мишайков се среща със сливенски индустриалци, а местните работници са силно обезпокоени, че посещението на министъра може да е свързано с проекти за намаляване и на техните надници. В качеството си на министър през лятото на 1930 г. Мишайков посещава Плевен, където присъства на конференция, за да се запознае на място със стопанските проблеми на региона. По време на конференцията се повдига, тогава актуалния въпрос за консумацията на спиртни напитки. В коментар Мишайков заявява „За голямо съжаление, ние българите вършим злоупотребления, когато сме в най-трезво състояние“.

Един от важните акценти в обществената дейност на Димитър Мишайков е, че той е сред инициаторите за създаване на Свободния университет за политически и стопански науки (Балкански блискоизточен институт), който

след много трансформации през годините еволюира в днешния Университет за национално и световно стопанство. След официалното основаване на Свободния университет Мишайков преподава там Основни начала на политическата икономия (Велева и др., 2010, с. 30-31, 44). Ангажираността на Мишайков с българските национални проблеми се изразява в това, че той е един от членовете основатели на Македонския научен институт в края на 1923 г. (МНИ, 2013). Сред значимите цели на тази организация е да проучва миналото, етнографията, географията и стопанския живот на Македония.

Икономическа теория, учебникът и индустриалната политика

Позициите на Д. Мишайков като преподавател и като човек, ангажиран в политическия живот на страната, от една страна го задължават да следи и да преподава на студентите си новостите в икономическата наука, а от друга страна – му позволяват да приложи на практика знанията си в законодателството, свързано с икономиката. От тази гледна точка особено интересни и важни са две обстоятелствата. Първо, професор Мишайков е автор на „Кратък курс по теоретична политическа икономия“. Това е първият учебник по политическа икономия, предназначен специално за студентите от Свободния университет за политически и стопански науки, публикуван през 1926 г. (Мишайков, 1926). С него те получават базови знания за същността и принципите, въз основа на които функционира икономиката. Второ, като депутат от управляващата партия Мишайков има решаваща роля в подготовката и приемането на последния Закон за насърчаване на местната индустрия през 1928 г. Той е член на парламентарната комисия, която контактува със заинтересованите от закона страни, посещава различни индустриални центрове и има заслуга във формулирането на важни детайли от закона.

Учебникът на Мишайков заема важно място в развитието на българското икономическо образование и наука. Българската интелигенция се запознава относително късно с основните принципи на икономическата наука. С изключение на няколко човека, като Ив. Евстр. Гешов, Гр. Начович и др., непосредствено след Освобождението познанията за политическата икономия са повърхностни. Първият български учебник по Политическа икономия е публикуван през 1886 г. от младия автор Стоян Пранчов. В него авторът отбелязва, че текстът му е предназначен за ученици от горните класове на класическите и реалните гимназии и за самоуци (Пранчов, 1886). Като съдържание учебникът се базира на постиженията на класическата политическа икономия, най-вече на френски икономисти. Внимателният поглед върху това произведение разкрива трудностите пред стойностното икономическо познание – Пранчов е принуден да приспособява или да търси подходящи термини, за да може адекватно да опише основните икономически

закономерности. С оглед общото развитие на икономическата наука идеите и концепциите, които застъпва Пранчов, са остарели и отхвърлени. Това е напълно нормално с оглед на постепенното приобщаване на България към научните постижения на западна Европа. През 1906 г. Георги Данаилов публикува първият университетски учебник по Политическа икономия (Данаилов, 1906). Той е значително по-подробен от този на Пранчов и в теоретичен план и по-богат. Вероятно най-важната характеристика на учебника е неговата близост с концепциите на Немската историческа школа. В известен смисъл те се отдалечават от някои водещи за икономическата наука принципи и идеи.

Учебникът на проф. Мишайков е написан разбираемо, но и с относително висока степен на абстрактност. Авторът добре познава концепциите, но и грешките на класическата политическа икономия, на Немската историческа школа и на социалистическите икономически мислители. На българските студенти е представен учебник, в основата на който стои наложената в модерното икономическо мислене теория на пределната полезност. Сред основните икономически принципи, върху които Мишайков се фокусира може да се отбележат: идеята, че цените не се определят от разносните за производство, че стопанският прогрес облагодетелства по-бедните прослойки от обществото, че от обменът на стоки печелят и двете страни, че парите не са резултат от държавно или политическо решение, а от естествената еволюция на обмена. В учебника за пръв път е представено по модерен за българските стандарти начин фигурата на предприемача. В тогавашното българско законодателство и практика под предприемач се разбира стопански деец, който се наема с изпълнението на някаква обществена или частна поръчка. Д. Мишайков представя предприемача като фигура, за чиято сметка или риск се води дадено предприятие.

Направен е опит пред тях да се представят общите икономически закономерности, същевременно да се фокусира тяхното внимание върху различни „неикономически“ фактори и национални специфики при тяхното проявление. Това вероятно е повлияно от нормативни постановки, характерни за Немската историческа школа в икономическата мисъл. С оглед на обществените и икономически отношения Мишайков обръща внимание върху завистта и нейната роля. Не е пропуснато значението на моралния фактор в икономиката: според Мишайков има морални потребности, морална и неморална консумация. Особено важни са личните морални качества на тези, които търсят кредит и т.н. В края на учебника не пропуска да спомене и за ролята на случайността. Тя се определя като елемент от печалбата, който се появява независимо от волята и способностите на предприемача. Могат да се идентифицират и два основни недостатъка на учебника: липсва представяне на те-

ории и концепции за икономическите кризи и безкритичното представяне на теорията на Малтус. Първият от тези недостатъци е доста сериозен пропуск в подготовката на студенти, докато вторият е в някаква степен обясним с времето, в което е писан учебника. Малко след края на Първата световна война вижданията на Томас Малтус са популярни и разбираеми.

Малко след публикуването на „Кратък курс по теоретическа политическа икономика“ Мишайков има шанса да участва в парламентарната комисия, която подготвя Закона за насърчаване на местната индустрия (ЗНМИ) от 1928 г. Един от принципите, които залягат в неговия учебник е твърдението, че държавата има своята роля в стопанството, но тя не може да „отмени“ действието на основните икономически закони. Точно този принцип е изключително важен и труден за прилагане в реалната стопанска политика.

Представителите на тази комисия обикалят индустриалните центрове в страната да се запознаят на място с потребностите и характеристиките на промишлените предприятия. В комисията постъпват и конкретни писмени искания на отделни предприемачи или от техни организации. Първи към комисията, на 18 ноември, се обръщат няколко казанлъшки розотърговци. Те са обезпокоени, че в проекта няма нито дума за насърчаване на индустрията за производство на розово масло и настойчиво молят тя да се впише сред облагодетелстваните от държавата индустрии. Малко след това в исканията за разширяване на обхвата на привилегиите се включва Софийската Търговско-индустриална камара. Тя настоява сред насърчаваните индустрии да се прибавят тези свързани с печатарското и графичното изкуство, а също и паркетната индустрия. Провадийската кооперация „Подем“, за да подкрепи своята солодобивна фабрика иска в привилегированите производства да се включи добива на местна сол.

В края на 1927 и началото на 1928 г. лобистките искания набират скорост. Съюзът на Габровските промишленици настоява за вмъкване на текст, според който ще се насърчават и новите, непредвидени изрично в закона, производства. Друго, не по-малко важно, настояване на габровските индустриалци е да не се прекратяват насърчителните мерки за текстилната индустрия. Христо Господинов от събирателното дружество „Ела“, с Чепеларе обосновава необходимостта от държавна подкрепа за индустриалните предприятия за механично преработване на дървен материал с мотива, че така ще се ограничи опустошаването на горите. Към борбата за привилегии се присъединяват производителите на книжни кесии, мелничарите, които смятат, че тяхната индустрия все още не е достатъчно закрепнала, собствените на ютени фабрики, захарната рафинерия в Русе и т.н.

Срещат се и искания за изключване на определени производства от обхвата на ЗНМИ. Такива има в писмото на М. Юлазари, който смята, че рабо-

тилниците за амалгамиране на стъклени плочи за огледала са примитивни и малки и не трябва да се ползват от право на безмитен внос.

Особено важно е наличието на множество писма и становища, които в една или друга степен отхвърлят идеята за продължаване на насърчителното законодателство. Организирано против законопроекта се обявяват занаятчиите. Например представителите на възарския еснаф от Кюстендил възразяват срещу безмитния внос на коноп, който е в полза на 2 кооперации и 5 фабрики, но ще съсипе над 1000 занаятчийски бакарджийски сдружения от Чирпан, Хасково, Стара Загора, Шумен, Враца, Варна и др. също настояват да не се дават безмитни суровини на производителните кооперации в техния бранш, защото това ще съсипе свободните занаятчийски сдружения. По-общо възражения срещу ЗНМИ отправят занаятчийски организации от Плевен, Малко Търново, Севлиево, Варна и др. Те държат да се прекратят привилегиите, които индустриалци са ползвали повече от 30 години, те да не се освобождават от данъци, да не им се разрешава да търгуват със сурови материали, които са доставени като облага за производството им и т.н. Очевидно годините, в които проходащата индустрия е насърчавана от държавата са довели до натрупване на напрежение сред много занаятчийски сдружения, които се чувстват пренебрегнати и които са принудени да се справят с конкуренцията на местно и чуждо индустриално производство.

В крайна сметка законът, благодарение и на усилията на Д. Мишайков, е приет от парламента през 1928 г. Публикуван е в „Държавен вестник“ на 14 юни 1928 г. Той се състои от 65 члена, в които е дефинирано понятието индустриално предприятие. То трябва да използва немускулна двигателна сила от минимум 10 конски сили, да има поне 10 работника, които работят постоянно поне шест месеца в годината и да има инвестирани най-малко 20 000 лева в машини и уреди. Посочени са 21 групи индустрии, които ще се ползват от привилегиите. Самите привилегии не са оригинални. Те включват: облекчение на данъчните тежести, намаления по БДЖ, безмитен внос на машини и материали, благоприятни условия за ползване на подпочвени материали, предпочитание при държавни поръчки и др.

Заклучение

Животът на професор Димитър Мишайков съвпада почти напълно с времето на т. нар. първи български капитализъм. Той има шанса да получи добро образование в България и в Европа, сблъсква се с трудностите на политическия живот и с националните катастрофи. Именно след Ньойския договор (1919 г.), който прекъсва стремежите към национално обединение Мишайков оставя значима следа в българското минало. Той допринася за формирането на добре образована интелигенция, за създаването на важни академични

институции и прави опит, съгласно вижданията си, да подпомогне икономическото развитие на България. Към неговите академични и политически дела могат да се отправят с късна дата „лесни“ упреци: юрист, който се занимава с икономика, статистика и демография, обвързаност по-скоро с дясната част на политическия спектър, липса на оригиналност и т.н. Те не могат да се приемат за оправдани, защото дори няколкото щриха от живота на проф. Д. Мишайков, които бяха представени тук показват един искрен и добре подготвен патриот и демократ, който съобразно интелектуалните си сили, разбирания и подготовка полага усилия за модернизацията на България.

Използвана литература

- Аладжов, П. (2000). *Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството*. София: университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Aladzhov, P., 2000, High Commissioner. A Life in the Service of the Economy. Sofia: University Publishing House „St. Kliment Ohridski“).
- Велева, Л., Пенчев, П. и Димитров, М. (2010). *90 години Университет за национално и световно стопанство*. София: Университетско издателство „Стопанство“. (Veleva, L., Penchev, P. and Dimitrov, M., 2010, 90 Years of the University of National and World Economy. Sofia: University Publishing House “Economy”).
- Ганев, В. (2005). *Дневник (1919 г.). Ньойският мирен договор*. София: ИК „Синева“. (Ganev, V., 2005, Diary (1919). The Neuilly Peace Treaty. Sofia: Sineva Publishing House).
- Данаилов, Г. (1906). *Основни начала на Политическата икономия*. Пловдив: издание и печат на Хр. Г. Данов. (Danailov, G., 1906, Basic Principles of Political Economy. Plovdiv: Edition and Printing House of Hr. G. Danov).
- Мишайков, Д. (1926). *Кратък курс по теоретична политическа икономия*. Издание за студентите при Свободния университет за политически и стопански науки (Балкански близкоизточен институт). София: печатница „Балкан“. (Mishaikov, D. (1926). A Short Course in Theoretical Political Economy. Edition for Students at the Free University of Political and Economic Sciences (Balkan Middle East Institute). Sofia: Balkan Printing House).
- Муравиев, К. (1992). *Договорът за мир в Ньой*. София: Университетско издателство „Климент Охридски“. (Muraviev, K., 1992, The Neuilly Peace Treaty. Sofia: Kliment Ohridski University Publishing House).
- Пранчов, Ст. (1886). *Всемирна политическа икономия*. Пловдив: Търговска печатница. (Pranchov, St., 1886, World Political Economy. Plovdiv: Commercial Printing House).
- Първанова, Р. (2021). *Индустрията в България – насърчение и предприятия (1894 – 1928)*. Издателство „Фабер“. (Parvanova, R., 2021, Industry in

- Bulgaria – Encouragement and Enterprises (1894 – 1928). Faber Publishing House).
- Стоянов, Н. (2020). Живот и дейност: мемоари (1875 – 1939). *Дневник (1940 – 1944)*. София: Издателство на Нов български университет. (Stoyanov, N., 2020, Life and Activities: Memoirs (1875 – 1939). Diary (1940 – 1944). Sofia: Publishing House of the New Bulgarian University).
- Филов, Б. (1986). *Дневник*. София: издателство на Отечествения фронт. (Filov, B., 1986, Diary. Sofia: Publishing House of the Fatherland Front).
- Цанков, Ал. (б. г.). *Моето време. Мемоари*. София: ИК „Прозорец“. (Tsankov, Al. (n.d). My Time. Memoirs. Sofia: Prozorets Publishing House).
- Македонски научен институт. (2013). *Основатели на МНИ*, (Macedonian Scientific Institute. (2013). Founders of the MNI), <http://www.mni.bg/2013/06/osnovатели-na-mni.html> (accessed 7.01.2026)

ON THE LIFE, ACADEMIC CAREER, AND POLITICAL ACTIVITY OF PROF. DIMITAR MISHAIKOV

Prof. DSc. Pencho Penchev
Department of Political Economy
University of National and World Economy
e-mail: p.penchev@unwe.bg

Abstract

The article examines the intellectual, academic, and political trajectory of Professor Dimitar Ivanov Mishaikov (1883 – 1945), a significant yet insufficiently studied figure in Bulgarian economic and social history. It explores his education and scholarly work, his contribution to the development of economic education and statistics, as well as his active involvement in political life and the formulation of key economic policies during the interwar period. Particular attention is paid to the interaction between economic theory and practical policymaking within the broader context of early Bulgarian capitalism.

Keywords: Dimitar Mishaikov, economic thought, political economy, economic policy, interwar Bulgaria

JEL: B31